نشریه علمی مطالعات تفسیری
سال ۱۳، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۵۱
مقاله علمی ـ پژوهشی
صفحات: ۱۵۸ ـ ۱۳۱

Scientific Journal
Commentary Studies
Vol. 13,Autumn 2022, No. 51
Scientific Research Article

تفسیر ساختاری سورۀ «صفّ» و جایگاه‌شناسی انقلاب اسلامی ایران بر پایه آن

حامد ضیاءفر*
سید مجید مطهری‌نژاد**
امیرحسین محیط***

چکیده

پژوهشگرانی که به مطالعه ساختاری سوره صفّ پرداخته‌اند، محور آیات سوره را جهاد در راه خدا یا برخی از اصول دین دانسته‌اند. اگرچه این مفاهیم کلان در سوره مورد اشاره قرار گرفته است، اما موضوع اختصاصی و سبب تباین آن از دیگر سور قرآن را روشن نمی‌سازد. روش این پژوهش، چینش زمانی وقایع مطرح شده در سورۀ صفّ، با نگاه ساختاری به آیات آن است. محور سوره در این نگاه، پیشبرد برنامه ارتقائی خداوند در پهنه‌ای عظیم و رشد جامعه‌ای از مؤمنان در مسیر ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه است. تحقّق این برنامۀ نظام‌مند و دقیق با تام نمودن «نورُ الله» و ارسال دو مرسوله ارزشمند «الهدی» و «دین الحق»، در ذیل وجود رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله صورت می‌پذیرد. در میان جوامع امّت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، رویدادهای تاریخ انقلاب اسلامی ایران از هم‌خوانی قابل تأمّلی با وقایع مطرح شده در آیات پایانی سوره صف برخوردار است. تبیین قرآنی از انقلاب اسلامی ایران، می‌تواند مبنایی قابل اتّکا برای درک «ماهیت» و «آینده» این انقلاب فراهم نماید.

واژگان کلیدی

سورۀ صفّ، نورالله، انصارالله، ساختار سوره، انقلاب اسلامی ایران.

---

*. دانش‌آموخته دکتری الهیات دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). hamedziafar@ut.ac.ir
**. استادیار گروه فرهنگ و تمدن دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. sm.motahari@isu.ac.ir
***. دانشجوی دکتری مدیریت رسانه دانشگاه تهران. ahmohit@ut.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۴

طرح مسئله

اگرچه در تدریجی یا دفعی بودن نزول آیات سوره صف در میان محققان اختلاف نظر وجود دارد، در مورد انسجام و یک‌پارچگی آیات سوره تشکیکی دیده نمی‌شود. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۱۵۳) در پاره‌ای از آثار، موضوع محوری این سوره بسیار گسترده توصیف شده است و در برخی دیگر، سوره صف به‌عنوان مجموعه‌ای منسجم از ۱۴ آیه به نظر می‌آید که حول محور «**جهاد في سبیل الله**» گرد آمده‌اند. (تدین، ۱۳۹۴: ۱۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۴۸؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۹ / ۵۲۶) برخی موضوع «برتری دین اسلام بر سایر ادیان» را نیز بر این محور افزوده‌اند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۴ / ۵۷؛ سید قطب، ۱۴۱۲: ۶ / ۳۵۵۰) ابن‌عاشور نیز در همین راستا، سبب نزول سوره را سرباززدن جماعتی از مسلمانان از انقیاد در قبال امر جهاد می‌داند. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۱۵۴)

خدای متعال سوره را با اشاره به تسبیح تمام موجودات آسمان‌ها و زمین آغاز می‌کند و در آیات ۲ و ۳، برخی مؤمنان مسلمان را مورد عتاب قرار می‌دهد. عتابی که علت آن با توجه به آیه ۴، سرباززدن از جهاد در راه خداست. سپس در آیات ۵ تا ۷ به بنی‌اسرائیل و سرپیچی آنها در قبال دو رسول بزرگوار الهی اشاره می‌فرماید و رفتار این یهودیان و مسیحیان از بنی‌اسرائیل را تلاش برای اطفاء نور خدا می‌خواند؛ در حالی که خداوند نور خود را تام می‌کند. تفاسیر، «نورُ الله» در آیه ۸ سوره صف را به مصادیق گوناگونی نسبت داده‌اند، که از آن جمله می‌توان به «اسلام»، «قرآن»، «دین»، «امامت»، «ولایت» و «وجود مبارک اهل‌بیت علیهم‌السلام» اشاره نمود. (قاریان و مجد فقیهی، ۱۳۹۳: ۵۰ ـ ۴۷) در آیه ۹، خداوند از ارسال رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله با دو مرسوله «الهدی» و «دین الحق»، با هدف غلبه این دین بر تمام راه و روش‌های دیگر سخن می‌گوید. در آیات ۱۰ تا ۱۳، خداوند با خطاب به مسلمانان مؤمنی که در معرض «عذاب الیم» قرار دارند، نسخه‌ای برای نجات از این عذاب مطرح می‌کند. راه نجات از این عذاب، که طبق نظر غالب مفسران ممکن است پس از مرگ، در برزخ یا قیامت، گریبان‌گیر این مؤمنان شود، ایمان حقیقی به خدا و رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و جهاد با جان و مال، در راه خدا است. جزای اُخروی عمل به این نسخه، پاداش‌هایی است که در آیه ۱۲ بیان شده‌اند. اما در آیه ۱۳، خداوند پاداش‌هایی «دنیایی»، (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۴۸) مشتمل بر «نصرتی از جانب خدا» و «فتحی نزدیک» و «بشارتی برای مؤمنان» را نیز بر آن می‌افزاید. آیه آخر سوره، بار دیگر با خطاب به همین مؤمنان، الگوی عملی حواریون را برای آنان مطرح می‌سازد؛ کسانی که با تمام وجود خدا را یاری کردند و خداوند هم آنان را بر دشمنانشان غلبه داد.

اگرچه در نگاه نخست، این تصویر هم خوانی قابل قبولی با آیات سوره صف دارد، بررسی برخی نکات در مورد آن لازم به نظر می‌رسد. یکی از این نکات به پاداش‌های ذکرشده برای مؤمنان جهادکننده در راه

خدا در آیه ۱۳ سوره ارتباط دارد. بنا بر نظر بسیاری از مفسران، این پاداش‌ها در دنیا واقع می‌شوند، (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۴۲۳؛ طوسی، ۱۳۷۶: ۹ / ۵۹۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۶۰؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۹۵؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۱۷۵؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۹ / ۵۳۲) اما موارد متعددی در طول تاریخ، عمومیت قانون «پاداش دنیایی برای جهاد در راه خدا» را نقض می‌کنند.

شاید هیچ مجموعه‌ای به‌عنوان مصداق عملی آیه ۱۱، سزاوارتر از امام حسین علیه‌السلام و خاندان و اصحاب ایشان در عاشورا نباشد؛ در حالی که در ماجرای ایشان، پاداش‌های مطرح شده در آیه ۱۳ به‌خصوص «فتح قریب» به چشم نمی‌خورد. بر این پایه، نمی‌توان به کلی‌گویی در این رابطه بسنده نمود و تحقّق نصر و فتح را برای مطلقِ جهاد فی سبیل‌الله برای هر گروه از مؤمنان در طول تاریخ وارد دانست. شاید به همین سبب است که بسیاری از مفسران، آیه ۱۳ را به مقطعی خاص، مانند فتح مکّه یا فتح سرزمین‌های دیگر در صدر اسلام نسبت داده‌اند. (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۸ / ۸۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۴۲۳؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۹۵؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۱۷۵) با این وجود، ذکر این مصادیق با بررسی دقیق ارتباطات میان آیات سوره همراه نبوده است. مجموعه موضوعات مطرح شده در سوره، به خصوص در صورتی که ترتیب زمانی وقوع ماجراها مورد توجه قرار گیرد، بر هر گروه مؤمنِ جهادگر در راه خدا قابل انطباق نیست. بر این پایه، می‌توان نتیجه گرفت که در این سوره، موضوعی اختصاصی‌تر مدّ نظر است.

لازم به ذکر است که این موضوع منافاتی با مطالعه موردی آیات سوره، یا بررسی چند آیه متوالی از آن ندارد، بلکه مقصودِ این پژوهش، بررسی سوره صف به‌عنوان یک پیکره واحد و منسجم است، تا چه بسا از این طریق بتوان مقاطعی از تاریخ گذشته یا آینده را از منظری قرآنی مورد تأمّل قرار داد. لذا در این نوشتار، بنا بر بررسی ادبی و بلاغی مفردات و ترکیبات سوره نیست؛ بلکه پژوهش حاضر از یک‌سو در پی درک موضوع اصلی جاری در سوره، با تکیه بر ارتباط جمله‌ها با یکدیگر است، و از سوی دیگر بر چینش زمانی وقایع مطرح شده در سوره و سنجش امکان ارتباط این مجموعه با مقاطع گوناگون تاریخ تمرکز دارد.

مطالعه ساختاری سوره صفّ

هدف این بخش، ارائه ساختاری پیشنهادی برای سوره است؛ به گونه‌ای که ارتباط منسجم بین اجزای سوره را روشن سازد و عاری از مسائل یادشده در بخش پیشین باشد. کلیات این ساختار در ابتدا طرح می‌شود و در خلال قسمت‌های بعدی نوشتار، میزان انطباق آن با آیات سوره مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

سوره صف، شصت و یکمین سوره قرآن و دارای ۱۴ آیه است. در نگاهی کلی، این سوره به سه بخش قابل تقسیم است:

خداوند در تنها آیه بخش اوّل با اشاره به نظام تسبیح در محدوده «آسمان‌ها و زمین» و نقش‌آفرینی همه مخلوقات در آن، بر «العزیز» و «الحکیم» بودن خود تأکید می‌نماید: «سَبَّحَ لِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ». (صف / ۱)

آیات ۲ تا ۴، بخش دوم سوره را تشکیل می‌دهند. در ابتدای این بخش، نارضایتی خداوند نسبت به عدم همراهی عملی مؤمنان با لحنی فرازمانی ابراز شده و در ادامه، به درجه‌ای از همراهی مؤمنان محبوبِ خدا اشاره می‌شود.

بخش سوم به مجموعه پیوسته آیات ۵ تا ۱۴ سوره اختصاص دارد. این بخش با اشاره به واکنش‌های منفی قوم بنی‌اسرائیل در قبال دعوت‌های دو رسول الهی آغاز می‌شود و با تبیین تغییرات اعمال شده از طریق ارسال رسول‌الله ﷺ، به تشریح برنامه خدا برای رشد جمعی مؤمنان می‌رسد. بر پایه آیات میانی این بخش، تام کردن «نورُ الله» و ارسال رسول‌الله ﷺ و مرسولات گران‌قدر ایشان، به محصول «غلبه بر تمامی راه و روش‌ها» خواهند رسید.

بدین ترتیب می‌توان آیات سوره را مطابق تصویر زیر در سه بخشِ «موضوع سوره»، «وضعیت موجود مؤمنان» و «برنامه خدایی برای ارتقاء مؤمنان» تقسیم نمود.

تصویر ۱. ساختار کلی سوره صف و سه بخش اصلی آن

بخش اوّل سوره؛ موضوع سوره (آیه ۱)

آغاز سخن هر گوینده حکیم با موضوع اصلی سخن وی ارتباطی جدّی دارد. علامه طباطبایی معتقد است که جز در چند مورد استثنایی، مانند سوره‌های مریمﷺ و توبه، در سایر سوره‌های طولانی، غرض سوره به‌عنوان براعت استهلال در ابتدا و با هدف حسن ختام در انتهای آن بیان می‌گردد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۴ / ۷۴)

آیه اوّل سوره صف حاکی از تسبیحی در پهنه تمام آسمان‌ها و زمین است. تمام موجودات، از اشیاء تا گیاهان، حیوانات و موجودات صاحب عقل مثل ملائک تا اندازه‌ای در نظام تسبیح خداوند نقش‌آفرینی می‌کنند. این آیه با دو اسم خاتمه می‌یابد: «... وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ». (صف / ۱) این دو اسم بدون دلیل و ارتباط مستحکم با معنای مدّ نظر خداوند در این آیه به‌کار نرفته‌اند. مطابق با نظر برخی قرآن‌پژوهان در مورد اثرگذاری «خواتیم آیات»، این دو اسم بر بخش نخست آیه تأثیر خواهند داشت. (به‌عنوان نمونه ر. ک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲ / ۳۶۸؛ حسینی‌زاده، ۱۳۹۷: ۲۸؛ سراج صادقی و بابایی، ۱۳۹۱: ۱۰) به‌عبارت دیگر، باید بتوان تأثیرگذاری عزّت و حکمت خداوندی و شکل‌گیری تسبیحی ارتقاءیافته را در ادامه سوره پیگیری نمود. صاحب ***التحقیق***، اصل را در ریشه «عزز»، تفوّق و استعلا می‌داند که معانی دیگری چون شکست‌ناپذیری، تبعه آن هستند. (مصطفوی، ۱۳۸۵: ۸ / ۱۳۸) فراهیدی در ***کتاب العین*** نیز در توضیح عزّت به مفاهیمی مانند: قوّت، غلبه و رفعت اشاره نموده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۵ / ۳۷۴). بر این پایه، می‌توان انتظار داشت در این سوره، تبیینی از برنامه‌ای ارتقائی، عزّت‌بخش و توأم با حکمت در پهنه آسمان‌ها و زمین ارائه شده باشد. به منظور تأیید صحّت یا ردّ این ادّعا، بررسی بخش‌های باقی‌مانده از سوره لازم به نظر می‌رسد.

بخش دوم سوره؛ وضعیت موجود مؤمنان (آیات ۴ ـ ۲)

مخاطب اصلی کلام خداوند در سوره، نه تمام موجودات پهنه آسمان‌ها و زمین و نه حتی تمام انسان‌ها هستند؛ چراکه آیه دوم با خطابِ «يا أَيهَا الَّذِينَ آمنوا» آغاز می‌شود و در تمام سوره نیز کلام خداوند معطوف به مؤمنان است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۴۸) به تناسب جایگاه آیات و سیر کلام خداوند، درجه مشخصی از مؤمنان در هر آیه مدّ نظر است. خداوند در آیات ۲ و ۳ گروهی از مؤمنان را به‌دلیل دوگانگی قول و فعل و عدم همراهی عملی مورد عتاب قرار می‌دهد:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لا تَفْعَلُونَ * كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَ تَفْعَلُونَ. (صف / ۲ و ۳)

پس از این توبیخ، خداوند با لحنی مثبت به پیکار گروهی دیگر در راه خود اشاره می‌نماید. این گروه

در راه خدا به حرکت در می‌آیند و همانند بنائی مستحکم به پیش می‌روند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ». (صف / ۴) بر پایه این آیه، مقصود از آیات قبل، بیان صرف توصیه‌هایی اخلاقی نبوده است. آغاز سوره با اشاره به حبّ خدا نسبت به این رفتار گروهی، دلالت بر محوریت حرکت الهی و جمعی در ادامه آن دارد. (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۸۱) بیان سوره با توصیف این دو درجه از مؤمنان در جامعه صدر اسلام به اتمام نمی‌رسد و ارتقاء مطرح شده در ابتدای سوره در آیات بخش سوم برای مؤمنان تبیین می‌شود.

بخش سوم سوره؛ برنامه خدایی برای ارتقاء مؤمنان (آیات ۱۴ ـ ۵)

در آیات آغازین این بخش، روایتی پیوسته از ارسال سه «رسول» الهی بیان می‌شود: «وَإِذْ قَالَ مُوسَى ... وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رسول‌الله إِلَيْكُمْ ...» (صف / ۵) و «وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رسول‌الله إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ ...». (صف / ۶) ابراز واکنش‌های ناشایست در قبال موسی‌ؑ و عیسی‌ؑ موجب محرومیت بنی‌اسرائیل از هدایت مطرح‌شده در سوره می‌گردد. توضیحات محوری در مورد برنامه ارتقائی خداوند با اشاره به ارسال رسول‌الله‌ﷺ در ادامه آیات این بخش بیان شده است. بر این پایه، با تام نمودن «نورُ الله» و ارسال دو مرسوله ارزشمند «الهدی» و «دین الحق»، عناصر لازم برای دستیابی به «اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌ها» به‌عنوان محصول نهایی سوره، فراهم می‌گردد. در این راستا، خداوند در آیات پایانی سوره گروهی از مؤمنان را در دو مرحله به همراهی با این برنامه عظیم و نقش‌آفرینی در آن فرا می‌خواند.

الف) عدم هدایت قوم بنی‌اسرائیل به ارتقاء (آیات ۷ ـ ۵)

مواجهه دو رسول الهی با قوم بنی‌اسرائیل در آیات ۵ تا ۷ توصیف شده است. در این آیات، برخی از مهم‌ترین موانع همراهی با برنامه ارتقائی خدا با اشاره به واکنش‌های ایمانی و رفتاری ناشایستِ این قوم در قبال موسی‌ؑ و عیسی‌ؑ بیان شده است. بر این پایه، هر دو ماجرا با اشاره به محرومیت و عدم هدایت قوم به پایان می‌رسد: «... وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ» (صف / ۵) و «... وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ». (صف / ۷) اشاره خداوند به عدم هدایت قوم بنی‌اسرائیل در حالی است که افرادی در این قوم، رفتاری کاملاً مورد تأیید خداوند دارند. این موضوع در مورد حواریون در آیه آخر همین سوره تصریح شده است. این‌که در این آیات «قوم» ملاک قرار می‌گیرد و با وجود افرادی مانند حواریون، از عدم‌هدایت قوم عیسی‌ؑ به ارتقاء مدّ نظر خداوند سخن گفته می‌شود، تأییدی دیگر بر این موضوع است که باید جریان

سوره صف را به صورت وسیع و در حدّ جوامع بررسی نمود. (ر.ک: فضل الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۸۴)

انتقال کلام خداوند به دوران رسول‌الله ﷺ در آیات همین بخش انجام می‌شود. بر پایه بشارت عیسی ؑ، پیشبرد مأموریت عظیم و پیوسته رسولان با آمدن رسول‌الله ﷺ پیوندی مهم دارد: «... وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ...». (صف / ۶) توصیف رسول خدا ﷺ در قرآن با عناوین گوناگونی چون یس، طه، احمد و غیره، (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶ / ۱۰۱) متناسب با برنامه الهی و مأموریت ایشان در سوره‌ها و آیات گوناگون انجام شده است. بررسی چرایی استفاده از قالب «اسْمُهُ أَحْمَدُ» برای رسول‌الله ﷺ در این آیه از سوره صف به پژوهشی مستقل نیازمند است.

ب) تام کردن «نورُ الله» (آیات ۸ و ۹)

پس از بشارت عیسی ؑ به آمدن رسول‌الله ﷺ، سخن از اراده بَدان به اطفاء «نورُ الله» به میان می‌آید: «يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ ...» (صف / ۸). «نورُ الله» در روایات متعدّدی به مصادیقی چون «امیر مؤمنان ؑ»، «ولایت»، «ولایت قائم ؑ»، «امامت» و «امام» تفسیر شده است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲ / ۱۴۹، ۲۳ / ۳۲۰ و ۲۴ / ۳۳۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۹۶ و ۱ / ۴۳۲) این اراده باطل حاکی از آشنایی دشمنان با اهمیت «نورُ الله» در پیشبرد برنامه ارتقائی خدا است. اگرچه بَدان توان خاموش کردن منبع مرتفع این نور را ندارند، اما از مدت‌ها قبل با جدّیت در حال مانع تراشی در برابر بهره‌مندی مؤمنان از آن هستند. میزان شیطنت بدان از زمانی به صورت فزاینده‌ای افزایش می‌یابد و خداوند به موجب این دشمنی‌ها، موجبات تام نمودن «نورُ الله» و رفع موانع از آن از طریق رسول‌الله ﷺ و اهل‌بیت ایشان ؑ را فراهم می‌آورد: «... وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ». (صف / ۸)

توالی آیات ۸ و ۹ بر ارتباط جدّی میان تام نمودن نورُ الله و ارسال رسول‌الله ﷺ و مرسولات گران‌قدر ایشان، صحه می‌گذارد. در این فضا، محصول نهایی سوره معرفی می‌شود: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (صف / ۹). تحقّق محصول عظیمی چون «غلبه بر تمامی راه و روش‌ها» با برقراری نظامی متقن در میان مفاهیم آیات ۸ و ۹؛ یعنی «نورُ الله»، «الهدی» و «دین الحق» ممکن خواهد بود. بررسی ماهیت و جایگاه این عناصر ارزشمند و ارتباط میان آنها به پژوهشی دیگر نیازمند است.

روایات متعدّدی در ذیل آیه ۹ به ظهور امام زمان ؑ و تحوّلات حاصل از آن اشاره نموده‌اند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۳۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳ / ۳۱۸، ۳۵ / ۳۹۷ و ۵۳ / ۷۴؛ برازش، ۱۳۹۶: ۱۶ / ۲۳۴ ـ ۲۲۸) بسیاری از مفسّران نیز تحقّق کامل این آیه را در دوران ظهور امام مهدی ؑ می‌دانند.

(طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۳۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۷ / ۳۷۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰ / ۸۲) «لِيظْهِرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهِ» به‌معنای خاتمه پیدا کردن تمام جریان‌های ریز و درشت عالَم و باقی ماندن تنها یک جریان است. این فضا، عظمتِ موضوع محوری سوره را بیش از پیش آشکار می‌کند. جریانی که خداوند در سوره صف از آن سخن می‌گوید، نه تنها جریانی فردی نیست، بلکه وسعت آن لااقل کلّ زمین را فرا می‌گیرد. چنین تحوّل گسترده‌ای در اثر تام کردن «نورُ الله» را نمی‌توان تنها از جنبه هدایت‌گری نور خدا مورد بررسی قرار داد و باید به بُعد اثرگذاری آن نیز توجه نمود.

ج) دو مرحله از تام کردن «نورُ الله» و ارتقاء گروهی از مؤمنان (آیات ۱۰ تا ۱۴)

آینده بشر در مسیر منتهی به محصول برنامه الهی، با گذر از مقطع آخرالزمان و رسیدن به دوران ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه رقم خواهد خورد. با وجود اشاره به عناصر اصلی و محصول این برنامه در آیات ۸ و ۹، بیان سوره تا آیه ۱۴ ادامه می‌یابد. این پنج آیه در مقام بیان مراحل رشد و نقش آفرینی مؤمنان در مسیر رسیدن به محصول سوره به‌کار رفته‌اند. بر این پایه، به تناسب تام نمودن «نورُ الله» در مسیر به سوی ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه، دو مرحله از ارتقاء و رشد گروهی از مؤمنان تشریح شده است.

۱. نخستین مرحله از تام کردن «نورُ الله» (آیات ۱۳ ـ ۱۰)

در پی بدرفتاری گروه‌هایی از پیشینیان، برنامه الهی برای ارتقاء در میان گروه دیگری امتداد می‌یابد. خداوند با اعمال مرحله‌ای از تام نمودن نورُ الله، این گروه از مؤمنان را به نسخه‌ای سه قسمتی برای رهایی از «عذاب الیم» دعوت می‌نماید. سه پاداش دنیایی و سه پاداش اُخروی برای همراهی با این نسخه در ادامه آیات این بخش مورد اشاره قرار گرفته است.

یک. عذاب الیم و نسخه خداوند برای نجات از آن (آیات ۱۰ و ۱۱)

بیان چگونگی نقش‌آفرینی مؤمنان در مسیر به سوی «لِيظْهِرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهِ»، با آگاهی‌بخشی خداوند نسبت به «عذاب الیم» آغاز می‌شود.: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ». (صف / ۱۰) این توصیف، فراگیری «عذاب الیم» و نیاز مبرم «مؤمنان» به نجات از آن را نشان می‌دهد. بر این پایه، می‌توان «عذاب الیم» را مرحله‌ای اجتناب‌ناپذیر از جریان سوره در مسیر رسیدن به محصول برنامه الهی دانست که مؤمنان به رشد لازم برای عبور از آن نرسیده‌اند. اگر «لِيظْهِرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهِ» تبعه ظهور منجی عالم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه دانسته شود، می‌توان بر پایه چینش آیات، عذاب الیم را مقطعی پیش از دوران ظهور دانست که مؤمنان باید از آن نجات یابند.

بدین ترتیب مشخص می‌شود چرا در هر موقعیتی از تاریخ، عمل به مفاد آیه ۱۱، تمام ثمرات دنیایی و اُخروی مطرح شده در آیات ۱۲ و ۱۳ را در پی نداشته است؛ چراکه این نسخه به تبع نخستین مرحله از «تام کردن نورُ الله» مطرح می‌شود و به دوران «در آستانه عذاب الیم» مربوط است. چینش زمانی مقاطع تا انتهای آیه ۹ سوره در تصویر زیر نمایش داده شده است.

تصویر ۲. چینش زمانی مقاطع تا انتهای آیه ۹ سوره صف

این آیه لحنی آمیخته با رحمت و خیرخواهی دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۲۴ / ۸۷) و به موضوع نجات از عذاب (و نه خود آن) اختصاص داده شده است. خداوند در این آیه، نسخه نجات را در قالب یک «تجارت» به گروهی از مؤمنان پیشنهاد نموده است:

تُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُجاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ بِأَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ ذلِكُمْ خَيرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ. (صف / ۱۱)

بر این پایه، گروهی که خود از مؤمنان هستند، باید نوع عالی‌تری از ایمان به خدا و ایمان به رسول خداﷺ را واجد شده و پس از آن به صحنه جهاد در راه خدا وارد شوند.

توصیف مراحل ابتدایی حرکت این گروه از مؤمنان به سمت محصول سوره، با ذکر جزئیاتی قابل توجه تا انتهای سوره ادامه می‌یابد. از آنجا که نتایج حرکت این گروه به تحولاتی جهانی منجر می‌شود، نمی‌توان به این گروه در حدّ مجموعه‌ای کوچک نگریست. از سوی دیگر، جهاد در راه خدا به‌عنوان جزء نهایی نسخه نجات، به تشکیلاتی منسجم نیاز دارد. اینکه مؤمنان به‌طور پراکنده و بدون تشکّلی یکپارچه، وارد میدان جهاد فی‌سبیل‌الله شوند، دستاورد چندانی نخواهد داشت. بدین ترتیب، تشکیل یک ساختار اجتماعی معنادار به دست این گروه از مؤمنان لازم به نظر می‌رسد. این گروه نمی‌تواند در حدّ یک حزب بروز داشته باشد، چراکه در بسیاری موارد، تقابل گرایش حزب با حاکمیت یک کشور، منجر به درگیری میان دو طرف شده و در درون آن کشور متوقف می‌شود. تحقّق این نسخه در صورتی امکان‌پذیر است که کلّ این ساختار، براساس سطح عالی‌تری از ایمان به خدا و رسول خداﷺ، با موضوع «تُجاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوالِكمْ وَ أَنْفُسِكمْ» هماهنگ باشد. به صورت مشابه، نمی‌توان جنگیدن یک حکومت غیر معتقد به مقوله «لِيظْهِرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهِ» را مصداق این نوع از جهاد در راه خدا دانست.

یکی از موضوعات پررنگ در نسخه نجات، رویکرد رشدمحور خداوند است. در این چارچوب، عموم

مؤمنان به ایمانی دقیق‌تر نسبت به خدا و رسولش ﷺ فراخوانده می‌شوند. بر پایه آیات ۸ و ۹، این ایمان عملی در راستای برنامه الهی برای تام نمودن نورُ الله از طریق رسول‌الله ﷺ و اهل‌بیت قرار دارد. برقراری حاکمیتی خدایی در راستای ولایت رسول خدا ﷺ که در دوران پیش از ظهور امام زمان ﷺ به سوی عمل به نسخه الهی حرکت نماید، جزئی از برنامه خدا محسوب می‌شود. در تصویر ۳، موقعیت زمانی این نسخه در میان سایر مقاطع مطرح شده تا انتهای آیه ۱۱ سوره مشخص شده است.

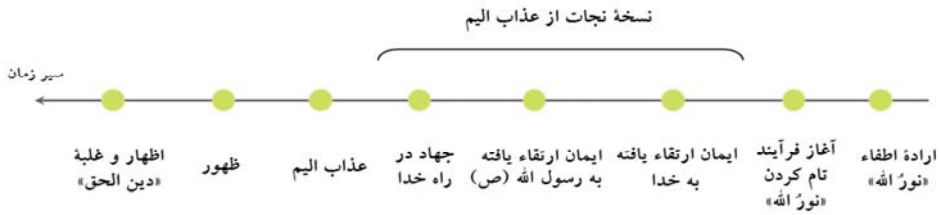

تصویر ۳. چینش زمانی مقاطع تا انتهای آیه ۱۱ سوره صف و جایگاه نسخه خداوند برای نجات از عذاب الیم

دو. پاداش‌های اُخروی نسخه نجات (آیه ۱۲)

مؤمنان با مشارکت در این «تجارت» از فراز عذاب الیم عبور می‌کنند و در بهترین موقعیت‌ها فرود می‌آیند. ثمرات اُخروی این نسخه در آیه ۱۲ بیان شده است. در این آیه، رستن از عذاب و رسیدن به بهترین موقعیت‌ها، «الفوز العظیم» دانسته شده است:

يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ. (صف / ۱۲)

در صورتی که به حسب آیات پیشین، اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌ها محصول برنامه کلان خداوند دانسته شود، منطقی است که «تجارتی» که خداوند مؤمنان را به آن فرا می‌خواند، تجارتی بلندمدت باشد.

«فوز» به‌معنای نجات و رستن از خطر و رسیدن به موقعیت امن است. (جوهری فارابی، ۱۴۰۷: ۳ / ۸۹۰؛ فراهیدی، ۱۴۰۹: ۷ / ۳۸۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۴۷؛ حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۸ / ۱۲۴؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۵ / ۳۹۲؛ ازهری هروی، ۲۰۰۱: ۱۳ / ۱۸۰) این مفهوم در آیه ۱۸۵ سوره آل‌عمران به روشنی قابل درک است: «... مَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ...». (آل‌عمران / ۱۸۵) در آیات سوره صف، خطری که رستن از آن «فوز عظیم» شمرده می‌شود، همان «عذاب الیم» است. بر این پایه، موقعیت‌های مطرح شده در آیه ۱۲ از لحاظ زمانی پس از عذاب الیم قرار دارند. وقوع این مقاطع در قبل یا بعد از دوران ظهور، به بحثی مستقل نیازمند است. با توجه به آنکه به نظر می‌رسد برپایی این بهشت‌ها

موقوف به اظهار دین الحق است، بدون آسیب به کلّیت بحث، تحقّق این مقاطع در دوران پس از ظهور در نظر گرفته می‌شود. فوز عظیم از عذاب الیم در تصویر زیر به نمایش درآمده است.

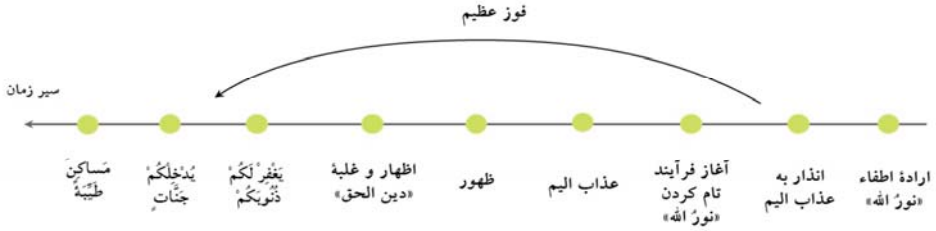

تصویر ٤. «فوز عظیم» در آیه ۱۲ سوره صف

سه. پاداش‌های دنیایی نسخه نجات (آیه ۱۳)

افزون بر پاداش‌های اُخروی، در آیه ۱۳ به سه پاداش دیگر برای عمل به نسخه نجات اشاره شده است که در سیر وقایع، به این جامعه مؤمن نزدیک‌تر هستند: «وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ». (صف / ۱۳) تعبیر «وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا» نشان می‌دهد که این مجموعه از پاداش‌ها برای مؤمنان، محسوس‌تر و در نتیجه، دوست داشتنی هستند. «نصرت از جانب خدا»، «فتح قریب» و «بشارت» پاداش‌هایی دنیایی هستند که پیش از رسیدن به مقطع عذاب الیم، شامل حال این جامعه می‌شود.

این مؤمنان در طی ماجراهایی مشمول «نصرتی از جانب خدا» می‌شوند؛ نصرتی که با توجه به آیات قبل، با اثرگذاری «نورُ الله» واقع می‌شود. در ادامه، پاداشی دیگر با عنوان «فتح قریب» به این جامعه عطا می‌شود. مطابق با کاربرد واژه «قریب» در قرآن، نزدیکی فتح را می‌توان از جنبه زمانی یا مکانی مورد بررسی قرار داد. در این آیات، خداوند در مقام بیان ترتیب وقایع پیش روست، نه زمان آنها؛ لذا اشاره به نزدیکی زمانی فتح چندان با معنای آیات هماهنگ به نظر نمی‌رسد. در صورتی که این قُرب از حیث مکان در نظر گرفته شود، مشخص می‌شود که این جامعه به نوعی از فتح یا گشایش در ارتباط با پهنه‌ای در اطراف خود نائل خواهد آمد. این فتح را نباید از جنس کشورگشایی تصوّر نمود، چراکه اساساً برنامه خداوند در این سوره به سمت رشد و ارتقاء مؤمنان است و فتحی از نوع نزدیک شدن قلوب و هماهنگی در جهت‌گیری‌ها، با این موضوع بسیار سازگارتر است.

پس از «نصرت» و «فتح قریب»، گونه‌ای از «بشارت» به این گروه از مؤمنان هدیه داده می‌شود. برخی تفاسیر چنین بشارتی را به همان دو پاداش پیشین پیوند داده‌اند (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۹۵) و برخی آن را با تمام پاداش‌های مطرح شده در آیات ۱۲ و ۱۳ مرتبط دانسته‌اند. (طوسی، ۱۳۷۶: ۹ / ۵۹۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۴۲۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹ / ۲۶۰) از آنجا که این بشارت بلافاصله پس از نصر و فتح و در قالبی کاملاً مشابه با عطفِ آن دو به یکدیگر بیان شده است، می‌توان نوع دیگری از ارتباط در

میان این سه مقوله را محتمل دانست. در این حالت، بشارت در آیه ۱۳ به‌عنوان نقطه اتصال مرحله اوّل و دوم پیشبرد برنامه خداوند، به موهبتی جدید و مستقل از دو موضوع قبل اشاره دارد. بدین‌شکل، هماهنگی ساختاری دیگری نیز در این آیات جلوه‌گر می‌شود: خداوند در قبال نسخه سه قسمتی آیه ۱۱، در آیه ۱۲ به سه پاداش اُخروی و در آیه ۱۳ به سه پاداش دنیایی اشاره می‌نماید. در تصویر ۵، چینش مقاطع سوره تا انتهای آیه ۱۳ نمایش داده شده است.

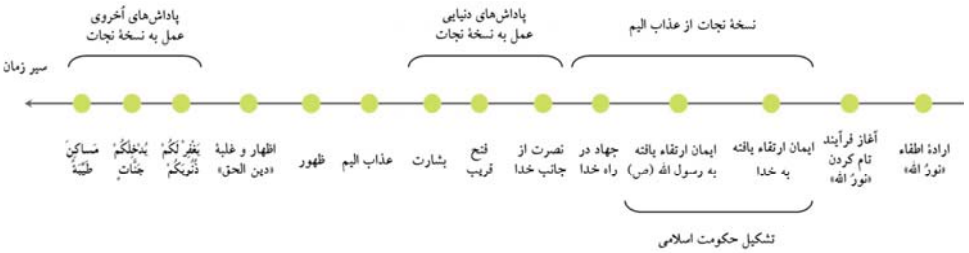

تصویر ۵. چینش زمانی مقاطع تا آیه ۱۳ سوره صف و جایگاه بشارت به‌عنوان جزء آخر پاداش‌های دنیایی نسخه نجات

چهار. بررسی دقیق‌تر بشارت در آیه ۱۳

برخی مشخصات متعلَّق بشارت در آیه ۱۳، با توجه به ساختار سوره قابل بررسی است. طبق آنچه بیان شد، تحوّل مدّ نظر خداوند در سوره صف بر پایه «تام کردن نورُ الله» به پیش می‌رود. در این فضا، آیات ۱۰ تا ۱۴ به توصیف دو مرحله از این فرآیند اختصاص دارد. خداوند در هر مرحله با خطاب به مؤمنان، نسخه‌ای جدید و متناسب با تغییرات آن مرحله ارائه می‌نماید.

در موقعیتی تاریخی برای بشر، خداوند جامعه‌ای از مؤمنان را برای شروع حرکتی الهی به سوی ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و اظهار دین الحق به‌کار می‌گیرد. این جامعه در طی مسیر، با دشمنانی مواجه است. بر پایه آیات ۱۰ تا ۱۳، در نخستین گام نصرتی از جانب خدا و نوعی از فتح و گشایش برای این جامعه قرار داده می‌شود. اما برای ادامه حرکت، نیاز به حل مسائل بزرگ‌تر و بهره‌مندی بیشتر از «نورُ الله» وجود دارد. از این رو، خداوند با هدیه «بشارتی» به این مؤمنان، آنان را به سوی گام بعدی در آیه ۱۴ سوق می‌دهد. در این آیه، مؤمنان به سوی مقوله‌ای نو فراخوانده می‌شوند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ...». (صف / ۱۴) این جامعه که در آیه ۱۳ از جانب خدا نصرت می‌شدند، حال باید به نصرت خداوند بپردازند. این تغییر جدّی در گویش خداوند، از ورود به دورانی جدید و متفاوت حکایت دارد. با توجه به این سیر، می‌توان نتیجه گرفت:

۱. این جامعه از مؤمنان حرکتی مهدوی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه دارند و بشارت هدیه داده شده به آنان نیز باید در راستای «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» و در ارتباط با ولایت اهل‌بیت باشد.

۲. این بشارت باید صحنه‌ای عظیم و در حد ملّت‌ها باشد، تا نویدی برای ورود به دوران آیه ۱۴ به حساب آید. از سوی دیگر، مفهوم بشارت اقتضاء می‌کند تا برپایی این صحنه با مسرّت و شعف همراه باشد.

۳. این بشارت مبدأ الهی ویژه‌ای دارد و به صورت مستقیم به رسول‌الله ﷺ نسبت داده شده است: «... وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ». (صف / ۱۳) بر این پایه، هیچ فرد یا گروهی داعیه راه‌اندازی آن را نمی‌تواند داشته باشد. این موضوع در مقایسه با دعوت خداوند به نقش‌آفرینی مؤمنان در نسخه نجات (ایمان ارتقاءیافته به خدا و رسول‌الله ﷺ و جهاد در راه خدا) قابل فهم است.

۲. دوران «انصارالله»؛ دومین مرحله از تام کردن «نورُالله» (آیه ۱۴)

شناخت مفهوم «انصارُ الله» باید به دور از هر ذهنیت قبلی و بر پایه اشاره صریح آیه، با مطالعه ماجرای عیسی ؑ و حواریون حاصل شود: «... كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ...». (صف / ۱۴) جزئیات بیان شده در این آیه، حاکی از وجود ارتباطی دقیق میان ماجرای «انصارُ الله» در مسیحیت و اسلام است. این ارتباط به جنبه‌ای از تکامل ادیان و سیر وظایف در قبال جریان موهبت‌های الهی در دوران‌های گوناگون اشاره دارد. توضیح بیشتر در مورد انصارُ الله شدن حواریون در تنها اشاره دیگر قرآن به این ماجرا در آیاتی از سوره آل‌عمران (آل‌عمران / ۵۳ ـ ۴۹) بیان شده است. با توجه به اهمیت این ماجرا در مسیر به سوی محصول سوره، بررسی فرآیند انصارُ الله شدنِ حواریون در آیات سوره آل‌عمران در تحقیقی مستقل لازم به نظر می‌رسد. در اینجا با نگاهی اجمالی به آیه ۱۴ و جایگاه آن در سوره، به برخی نکات مهم اشاره می‌شود:

۱. امر به «انصارُ الله» شدن در آیه ۱۴، همانند آیات ۱۰ تا ۱۳ در ذیل طرح اصلی برنامه الهی در آیات ۸ و ۹ مطرح شده است. بر این اساس، خداوند در وهله اول شرایط را برای حضور بیشتر و رفع موانع از نورُ الله فراهم می‌کند و پس از آن، مؤمنان را به انصارُ الله شدن و رفع حجاب از خود امر می‌نماید. پیشبرد این ساز و کار دوسویه و هدایت کلّ فرآیندها از طریق رسول‌الله ﷺ و اهلِ‌بیت صورت می‌پذیرد.

۲. «انصار الله» شدن در آیه ۱۴، از مؤمنانی مطالبه شده است که پیش از آن در سیر ارتقائی سوره، مراحل مشخصی را طی کرده‌اند. بر این اساس، تقلیل این مفهوم به هر نوع همراهی با دستورات الهی یا جهاد در راه خدا، بی اعتنایی به سیر و اجزای کلام خداوند است. این مقوله باید به شکلی معنا شود که دست‌یابی به آن برای مؤمنانِ آیات ۱۰ تا ۱۳، یک ارتقاء ویژه محسوب شود. در حالی که مؤمنان در مرحله اوّل تام نمودن نورُ الله مشمول «نصرتی از جانب خدا» شده بودند، انصارُ الله تا حدّ «نصرت خداوند» ارتقاء می‌یابند.

۳. بر خلاف آیات ۱۰ تا ۱۳ که نسخه الهی در قالب یک تجارت به مؤمنان «پیشنهاد» شده بود، خداوند در آیه ۱۴، مؤمنان را به انصار الله شدن «امر» می‌نماید و گروهی که از این مقوله اعراض کنند را «کافر» می‌خواند: «... قالَ الْحَواریونَ نَحْنُ أَنْصارُ اللّهِ فَآمَنَتْ طائِفَه مِنْ بنِي‌اسرائیل وَ کَفَرَتْ طائِفَه...». (صف / ۱۴) به عبارت دیگر، جبهه‌بندی خدایی در ادامه مسیر بر پایه نوع رفتار در قبال این مقوله و واجدان آن خواهد بود و درجه‌ای در میان ایمان و کفر وجود نخواهد داشت. وجه امری کلام خداوند، یکی از جنبه‌های تفاوت بحث «انصارُ الله» در اسلام و مسیحیت را مشخص می‌نماید. این موضوع، اثراتی دوسویه برای مؤمنان به همراه دارد: از یک‌سو، شرایط بهره‌مندی ویژه‌ای در پیشِ روی مؤمنان قرار می‌گیرد و از سوی دیگر، عواملی برای تحقق امر خداوند اعمال می‌شود.

۴. در خلال توصیف «انصارُ الله» شدن حواریون در آیه ۱۴، از سه دسته متمایز در سمت مثبت ماجرا یاد شده است. بر مبنای ارتباط ماجرا در اسلام و مسیحیت، می‌توان انتظار داشت این دسته‌بندی در اسلام نیز محقق شود. خداوند در رأس همه افراد حاضر در صحنه به عیسی‌علیه‌السلام به‌عنوان رسول الهی اشاره نموده است. به ازاء ایشان در ماجرای اسلام، امام زمان‌عجل‌الله‌تعالی‌فرجه به‌عنوان ولی الهی حضور دارند. با نائل آمدن حواریون به درجه «انصارُ الله» (دسته دوم)، طائفه‌ای به ایمان (دسته سوم) و طائفه‌ای به کفر گرایش پیدا می‌کنند. پدید آمدن «انصارُ الله» و مؤمنان مطرح شده در آیه ۱۴ در اسلام نیز به وقوع خواهد پیوست.

۵. مؤمنان مطرح شده در آیه ۱۴ به تقابلی با دشمنان خود وارد می‌شوند که به غلبه‌ای مقتدرانه منجر می‌شود. در این ماجرا، خداوند با تام نمودن نورُ الله، تأیید خود را از طریق واسطه‌های الهی بر این درجه از مؤمنان جاری می‌نماید: «... فَأَیدْنَا الَّذینَ آمَنُوا عَلي عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظاهِرینَ». (صف / ۱۴) بدین ترتیب، عزت خداوندی در مسیر مهدویت به صورت «فَأَصْبَحُوا ظاهِرینَ» برای این درجه از مؤمنان تبلور می‌یابد.

۶. ماجرا در الگوی عیسی‌علیه‌السلام و حواریون، در حدّ قوم بنی‌اسرائیل وسعت داشت، اما در سوره صف، با توجه به محصول نهایی «اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌ها»، وسعتی جهانی خواهد یافت. بدین ترتیب، اجزای گوناگون ماجرا در اسلام در سطحی برتر محقّق خواهند شد. کلّ این برنامه عظیم به رسول‌الله‌صلی‌الله‌علیه‌وآله تعلق دارد و به واسطه اهل‌بیت هدایت و ولایت می‌شود. این مهم با استفاده از «نورُ الله» و بر پایه «دین الحق» به پیش برده می‌شود.

با اتمام بررسی آیات، چینش کامل مجموعه مقاطع و ماجراهای مطرح در سوره، به صورت تصویر زیر قابل ارائه است. در این تصویر، جایگاه ویژه دوران «انصارُ الله» در آغاز مرحله دوم تام کردن «نورُ الله» قابل توجه است.

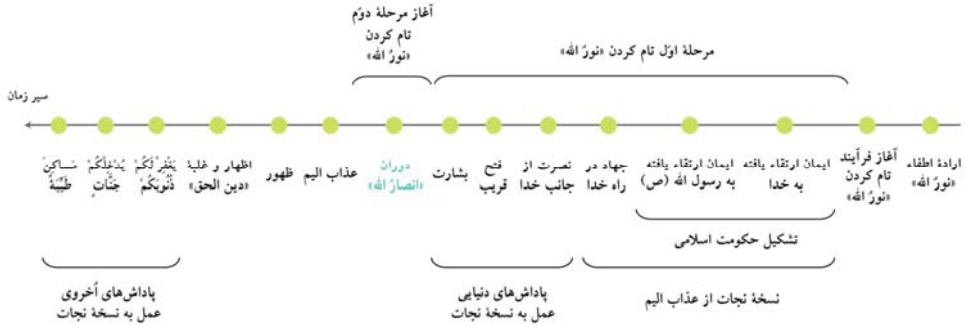

تصویر ۶. چینش زمانی مقاطع مطرح در سوره صف و جایگاه ویژه دوران «انصارُ الله» در آغاز مرحله دوم تام کردن «نورُ الله»

بررسی مصداق آیات پایانی سوره صفّ

بخش‌هایی از سوره صف، به‌عنوان قوانین حاکم بر نظام خدا، در طول تاریخ بر روی زمین واقع شده است. اما آیا کل سِیر مطرح شده در سوره، به‌عنوان پیکره‌ای واحد، تا کنون محقّق شده است؟

بر پایه آیات سوره، گروه‌هایی از بَدان (متشکّل از فاسقان یهود و ظالمان نصارا) در تقابل با برنامه الهی، به انجام اقداماتی در جهت اطفاء «نورُ الله» می‌پردازند. در پی اراده باطل این گروه‌ها، خداوند فرآیند مهم تام کردن نور خود را آغاز می‌کند.

به‌دنبال ارسال رسول‌الله ﷺ با دو مرسوله «الهدی» و «دین الحق»، ساختاری بر پایه ایمانی ارتقاءیافته به خدا و رسول او ﷺ تشکیل شده و جامعه ذیل این ساختار، به صحنه جهاد در راه خدا وارد می‌شود. طبق برنامه الهی، نصرت از جانب خدا و نوعی از فتح به این جامعه هدیه می‌شود. به منظور ادامه مسیر، خداوند با برپایی بشارتی بزرگ، ورود به مرحله‌ای دیگر از تام کردن «نورُ الله» را نوید می‌دهد. این مهم تا اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌ها امتداد می‌یابد. چنین سرانجامی نشان می‌دهد که این جامعه مؤمن، بر مبنای تفکر اصیل شیعی شکل گرفته است. شیعه بودن جامعه مطرح شده در سوره صف، با توجه به روایاتی از اهلِ‌بیت نیز تأیید می‌شود. (کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۹۵ و ۴۳۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲ / ۱۴۸ و ۲۳ / ۳۲۰ و ۳۱ / ۵۸۲ و ۳۶ / ۲۸۵ و ۹۴ / ۱۱۶)

در برخی تفاسیر، جامعه رسول‌الله ﷺ در صدر اسلام، مصداق بخشی از آیات دانسته شده‌اند، (طوسی، ۱۳۷۶: ۹ / ۵۹۱؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۹ / ۵۳۲؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۱۷۵؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۲ / ۱۹۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۴۲۳) در این میان، تلاشی برای برقراری ارتباط میان مجموعه وقایعِ توصیف شده در کلّ سوره به چشم نمی‌خورد. در این بخش به منظور شناخت مصداق آیات پایانی، مسیری برای بررسی مشخصات مطرح شده در این آیات و ارزیابی گزینه‌های احتمالی طی می‌شود. باید توجه نمود

اگرچه بخش‌هایی از سوره در صدر اسلام واقع شده‌اند، سِیر خدایی آن جامعه با ماجرای سقیفه متوقف و منحرف شد و به سوی «لِیظْهِرَهُ عَلَي الدِّینِ کُلِّهِ» راه نیافت.

۱. بررسی مشخصات مصداق

شرایط مطرح شده در آیات پایانی سوره صف به‌عنوان اوّلین طلیعه‌های نظام «لِیظْهِرَهُ عَلَي الدِّینِ کُلِّهِ» محقّق می‌گردد. شناخت گروه مؤمنی که در این راستا به دو مرحله از رشد براساس برنامه الهی فراخوانده می‌شود، با مطالعه دقیق آیات ممکن خواهد بود. با بررسی مشخصات این گروه در دو بخش آینده، مصداق قابل انطباق بر آیات انتهایی سوره مشخص می‌شود. در طی این بررسی، به مجموعه دلایلی اشاره می‌شود که می‌توان با توجه به آنها، برخی گزینه‌های ممکن دیگر را نیز ردّ نمود.

یک. مجموعه اوّل مشخصات مصداق

در این بخش، سه نکته در مورد گرایش‌های اصلی مصداقِ آیات پایانی سوره صف مورد توجه است:

۱. اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌های دیگر با تام کردن «نورُ الله» و به‌دنبال ارسال رسول‌الله ﷺ با «الهدی» و «دین الحق» به وقوع می‌پیوندد. بر این پایه، این مصداق باید در درون امت رسول‌الله ﷺ و از صدر اسلام به بعد واقع شود.

۲. با توجه به روایات موجود در مورد مصداق «نورُ الله» و «لِیظْهِرَهُ عَلَي الدِّینِ کُلِّهِ»، واجدان این سطح از ایمان را باید در بین گروه‌های قائل به تفکر شیعی جستجو نمود. این روایات در بخش‌های پیشین مقاله مورد اشاره قرار گرفت.

۳. خداوند در ابتدای توصیف این حرکت، جمعی از مؤمنان را به ایمانی ارتقاءیافته به خداوند و رسول‌الله ﷺ و جهاد در راه خود فرا می‌خواند. براساس نکات مطرح شده در بحث «عذاب الیم و نسخه خداوند برای نجات از آن»، برپایی یک «ساختار اجتماعی» به‌دست این گروه مؤمن لازم خواهد بود. بدین منظور باید به بررسی حرکت‌های شیعی موفق به تشکیل حکومت در طول تاریخ پرداخت. ایمان ارتقاءیافته این گروه به خدا و رسول‌الله ﷺ، محدوده بررسی را به حکومت‌های شیعه دارای اثرگذاری و مبانی تفکری جدی‌تر سوق می‌دهد.

دو. بررسی مصادیق با توجه به مجموعه اوّل مشخصات

در طول تاریخ، دولت‌ها و حکومت‌های گوناگونی با عقاید شیعه اصطلاحی در مناطق گوناگونی چون غرب و جنوب غربی آسیا (برخی از کشورهای منطقه خاورمیانه و حاشیه خلیج فارس شامل ایران، عراق، سوریه، افغانستان، عربستان و غیره)، هند، قسمت‌هایی از شمال و شرق آفریقا و بخش‌های کوچکی از

جنوب اروپا ظهور و بروز داشته‌اند. برخی از ایـن مـوارد دارای حکومـت‌هـایی ناپایـدار یـا دارای گسـتره جغرافیایی محدود یا معتقد به باورهای شیعی غیرامامیه (مانند شیعیان زیدی و اسماعیلی) بوده‌اند.

آل‌باوند در بخش‌هایی از مازندران و گیلان، ادریسیان در شمال غرب آفریقا، علویان در طبرستان، زیدیان در یمن، قرمطیان در اطراف شبه جزیره عربستان، حمدانیان در شام و عراق، فاطمیان در مصر، کالبیدها در جزیره سیسیل، بنی مزید در عراق، بنی‌کنز در شمال آفریقا، بنی حمود در اندلس، اسماعیلیان در الموت، سربداران در خراسان، مرعشیان در مازندران، آل کیا در گیلان و عادل شاهیان، قطب شاهیان و نظام شاهیان در هند در این دسته جای می‌گیرند. (ر. ک: ترکمنی آذر، ۱۳۹۰: ۳۷۷ ـ ۱۲۱؛ جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۷ ـ ۱۵؛ حسینیان، ۱۳۹۱: ۳۰۵ ـ ۲۰۹؛ داداش نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۲ ـ ۴؛ خضری، ۱۳۹۳: ۴۲۷ ـ ۲۲۱) برخی از حکومت‌های بزرگ‌تر نیز به دوره زمانی بسیار کوتاهی محدود می‌شدند (مانند دوران پادشاهی محمد خدابنده اولجایتو یا حکومت زندیه) و برخی نیز مانند افشاریه، قاجاریه و پهلوی به صرف برخی عقاید ظاهری پادشاهان و در امتداد فضای مذهبی ناشی از سلسله صفویه، جزو حکومت‌های با مذهب رسمی شیعه دانسته می‌شوند. این در حالی است که برخی از پادشاهان در این دوره‌ها، تقابلات محسوسی با گرایش‌های دینی و شیعی جامعه داشته‌اند. درمجموع، فضای عمومی این حکومت‌ها متاثر از انتقال قدرت محور پادشاهی در میان حکمرانان مختلف است و ردّی از گرایش فکری و معرفتی جدّی در پس حکومت مشاهده نمی‌شود. (برای نمونه ر. ک. الگار، ۱۳۶۹: ۸۱ ـ ۸۰؛ خمینی، ۱۳۸۵: ۱۲ / ۳۲۸ و ۱۳ / ۲۴۹؛ آهنچی و عبادی، ۱۳۸۹: ۷۱؛ ایزدی و پهلوان‌پور، ۱۳۹۰: ۸؛ عبدی، ۱۳۹۴: ۱۶۴) بر این پایه، توجه به سه مورد از حکومت‌های شیعی ضروری‌تر به نظر می‌رسد. این موارد، حکومت آل‌بویه، سلسله صفویه و تحوّل حاصل از انقلاب اسلامی ایران است.

در دید برخی از پژوهشگران، به قدرت رسیدن حکومت آل‌بویه به‌عنوان اوّلین بروز جدّی اجتماعی شیعیان به نیرومند شدن و شکوفایی سیاسی تشیع انجامید. این حکومت در اواخر دوران غیبت صغری و در فضایی ویژه در بعد از خلفای عباسی، به قدرت رسید. (آژند، ۱۳۸۴: ۹؛ طباطبایی، ۱۳۸۸: ۵۶) با وجود اختلاف نظر در نوع گرایش شیعی آل‌بویه، بسیاری از محققان به تشیع امامیه حاکمان این سلسله باور دارند. (انطیقه چی و صفری فروشانی، ۱۳۹۰: ۱۲ ـ ۱۱)

پس از گذشت دوران حکومت ترکان و حمله مغول، دوران طولانی حکومت صفویان با قیام جوانی از خاندان شیخ صفی اردبیلی آغاز می‌شود. علی‌رغم وجود برخی نقائص، تثبیت مذهب شیعه و گسترش گرایش به تشیع در این دوران را نمی‌توان نادیده گرفت. (نوروزی و رمضانی، ۱۳۹۴:، ۱۳۸ ـ ۱۳۷) این موضوع باعث شد تا به‌تدریج متون فقهی و فکری متنوعی با نگرش شیعی به نگارش در آید. (ثواقب و

مروتی، ۱۳۹۵: ۵۶؛ کریمی‌نیا و حکمی شلمزاری، ۱۳۹۵: ۶۷ ـ ۶۵) پس از سقوط صفویه، مذهب شیعه تا امروز به جز در بازه کوتاهی به‌عنوان مذهب رسمی کشور حفظ شده است.

با گذر از حکومت‌های کوتاه مدت افشاریان و زندیان، دوره پادشاهی قاجار در ایران آغاز شد. در نیمه دوم حکومت قاجار و با گسترش رویکردهای فکری غرب‌گرا و تأثیرپذیری از پیشرفت‌های علمی و فناورانه غرب، به‌تدریج گرایش‌های منجر به مشروطه خواهی در اقشاری از جامعه پدیدار شد. مشروطه به‌عنوان کنشی با منشأ غربی، واکنش‌های مختلف و متضادی را در میان علمای شیعه برانگیخت. این تضادها تا آنجا پیش رفت که در طی آن، شخصیتی چون شیخ فضل‌الله نوری به اتهام مخالفت با مشروطه دستگیر و اعدام شد. (جوادزاده، ۱۳۸۳: ۱۸۶ ـ ۱۸۵) با شروع دوران حکومت پهلوی، تقابل با فضای مذهبی و دینی جامعه وارد فاز جدیدی شد. درمجموع، در دوران پادشاهی قاجار و پهلوی برخی حرکت‌های واکنشی در مواردی چون تحریم تنباکو، مخالفت با رضاشاه، ملی شدن صنعت نفت و تعدادی تقابلات مسلحانه قابل مشاهده است، اما نمی‌توان این نمونه‌ها را در حدّ تغییر در مبانی ایمانی و معرفتی جامعه دانست. تحلیل شرایط این دوران پس از بررسی مجموعه دوم از مشخصات مصداق ادامه خواهد یافت.

سه. مجموعه دوّم مشخصات مصداق

به منظور بررسی انطباق سه حکومت منتخب (آل‌بویه، صفویه و انقلاب اسلامی ایران) با مصداق آیات پایانی سوره صف، به مجموعه دوم از مشخصات پرداخته می‌شود:

۱. این مصداق، بخشی از نسخه الهی برای نجات از «عذاب الیم» است. طبق چینش مطرح شده در تصویر ۲، این عذاب پیش از ظهور منجی عالَم‌ﷺ و در فضای آخرالزمان رخ خواهد داد. بدین‌ترتیب، حرکت این مؤمنان بر پایه آیات ۱۰ تا ۱۴ در آستانه آخرالزمان به وقوع می‌پیوندد و تا زمان رسیدن به آن امتداد می‌یابد.

۲. این حرکت به‌دنبال اراده اطفاء «نورُ الله» توسط دشمن واقع می‌شود. طبق اشاره خداوند، فاسقان یهود و ظالمان نصارا دشمن اصلی جریان الهی سوره هستند. اگرچه این اراده در طول تاریخ در نمونه‌های گوناگونی قابل پیگیری است، اما قدرت یافتن و شیطنت صهیونیست‌ها و همراهان آنها در فضای فکری و فرهنگی جهان در چند دهه اخیر با شدّت بیشتری قابل مشاهده است. این موضوع در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳. حرکت این گروه از مؤمنان در ابتدای استقرار خود با جهادی براساس ایمان ارتقاءیافته به خدا و رسول‌اللهﷺ توأم می‌شود. جهاد نفس و مال این گروه در راه خدا، با توصیفات معمول جنگی همچون پیروزی یا شکست توضیح داده نمی‌شود. بر این اساس، فضای سلوکی و رشد حاصل از این جهاد بر ابعاد

دیگر آن غلبه خواهد داشت.

۴. این حرکت در مسیر خود مشمول نصرتی از جانب خدا و فتح قریب خواهد شد. براساس توضیحات مطرح در بخش «پاداش‌های دنیایی نسخه نجات»، می‌توان این فتح را از حیث جغرافیایی و در فضای نزدیکی قلوب و همراهی در برنامه‌ها تحلیل نمود. بر مبنای هویت جبهه دشمن در سوره، این دو موهبت در موقعیت‌های رویارویی مؤمنان با گروه‌هایی شامل مسلمانان بدعهد، فاسقان یهود و ظالمان نصارا به وقوع می‌پیوندد. این دشمنی با اشاره به وقوع تقابلی جدّی در بین دو جبهه در در آیه پایانی سوره به اوج خود می‌رسد.

۵. پیش از وارد شدن به تقابل نهایی مطرح شده در سوره، بشارتی از سوی خداوند به مؤمنین هدیه داده می‌شود. ابعاد این تقابل، گستره بشارتِ ورود به آن را مشخص می‌کند. بر این پایه، این بشارت باید در فضایی حیرت‌آور و وحدت بخش در میان گروه‌های مختلف مؤمنان صورت پذیرد. برخی از ویژگی‌های این بشارت در بخش «بررسی دقیق‌تر بشارت در آیه ۱۳» مورد اشاره قرار گرفت.

انتخاب مصداق با توجه به این پنج مشخصه، در بخش بعد صورت می‌پذیرد.

۲. انتخاب مصداق و بررسی شواهد مؤید آن

براساس این دو مجموعه از مشخصات، از میان حرکت‌های اجتماعی شیعه در طول تاریخ، جریان انقلاب اسلامی ایران از هم خوانی قابل توجهی با آیات پایانی سوره صف برخوردار است. بررسی برخی وقـایع در قبل و بعد از انقلاب، این موضوع را روشن‌تر می‌سازد.

اراده خاموش کردن بروز نور خدا که در قالب مذهب شیعه در ایران شکل یافته بود، از حدود ۱۵۰ سال قبل از انقلاب، با فعالیت برخی جریان‌های فکری آغاز شد. اوایل قرن سیزدهم هجری شمسی با به راه افتادن بابیت و بهائیت و آغاز فعالیت تشکیلات فراماسونری در ایران همراه بود (به‌عنوان نمونه: ر.ک: رائین، ۱۳۴۷: ۳۳۰؛ میر، ۱۳۷۶: ۲۰۷؛ افراسیابی، ۱۳۸۲: ۶۵۸ ـ ۶۵۷) در ادامه، اقدامات ضدّفرهنگی و دین‌ستیز متعدّدی در دوران پهلوی اوّل و دوم در قالب‌هایی مانند: کشف حجاب، تلاش برای رسمی نمودن خط لاتین، جشن‌های ۲۵۰۰ ساله، ترویج ادیان دیگر و حمایت از رگه‌های منفی فکری و هنری دنبال شد. این فضا در دوران پهلوی دوم و نخست وزیری سیزده ساله هویدا چنان اوج گرفت (به‌عنوان نمونه: ر.ک: سینایی و چمن خواه زرندی، ۱۳۸۸: ۲۰۹؛ ??????? :Multiple Authors, 2000) که حتی قصد داشت در تاریخ رسمی کشور هم نشانی از اسلام و تشیع بر جای نگذارد. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۵۴)

در چنین شرایطی و بر خلاف باور بسیاری از متفکران (به‌عنوان نمونه: ر.ک: اسپوزیتو، ۱۳۸۲: ۱۵؛ خرمشاد، ۱۳۸۳: ۱۱۱؛ پناهی، ۱۳۸۷: ۴۰ و ۷۱؛ Skocpol، ۱۹۸۲: ۲۶؛ Lee، ۱۹۹۰: ۳؛ Foran، ۱۹۹۴: ۱۶۰؛

Kurzman، ۲۰۰۵: ۱؛ Gamez، ۲۰۱۹: ۱۱۴)، انقلاب اسلامی ایران به صورتی اعجازگونه، در فضای باور امام خمینی به لزوم تشکیل حکومت الهی در دوران غیبت و استمرار ولایت رسول‌الله ﷺ و اهل‌بیت در قالب مقوله ولایت فقیه واقع شد. بسیاری از علمای شیعه، در قبل و یا حتی بعد از وقوع انقلاب اسلامی ایران، قائل به برپایی حکومتی شیعی، پیش از ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه نبوده و نیستند. برای نمونه می‌توان به کلام شیخ انصاری در ***مکاسب*** اعتنا نمود:

> و بالجمله فإقامه الدليل علي وجوب إطاعه الفقيه كالإمام الا ما خرج بالدليل دونه خرط القتاد. (انصاری، ۱۳۷۲: ۲ / ۳۴)
>
> و به‌طورکلی اقامه دلیل بر اینکه اطاعت از فقیه نیز همچون امام واجب است ـ مگر آنچه به‌دلیل خارج شده است، سخت‌تر از دست کشیدن بر گیاه پرخار است.

در نو بودن نظریه ولایت فقیه به گونه‌ای که امام خمینی به جامعه اسلامی عرضه کرد، همین بس که وی در پاسخ بیانات رییس جمهور وقت در خطبه‌های نماز جمعه، که خود از آگاه‌ترین عالمان شیعه به مسئله مورد نظر است، می‌نویسد:

> حکومت که شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول‌الله ﷺ است، یکی از احکام اوّلیه اسلام است و مقدم بر تمام احکام فرعیه؛ حتی نماز و روزه و حج است. (خمینی، ۱۳۸۵: ۲۰ / ۴۵۲).

به فاصله کوتاهی پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، صحنه جدّی جهاد در راه خدا واقع می‌شود. در طی سال‌های متمادی، جریان انقلاب به صورت‌های گوناگون و غیر قابل انکار در صحنه‌هایی چون ماجرای طبس، (به‌عنوان نمونه: ر.ک: خمینی، ۱۳۸۵: ۱۳ / ۹ و ۱۶ / ۱۰۵؛ بشیری و هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۵: ۹۰؛ تهوّری، ۱۳۹۰: ۱۷۷) کودتای نوژه (به‌عنوان نمونه: ر.ک. شهبازی، ۱۳۸۴: ۲۸۱ ـ ۲۵۵؛ خمینی، ۱۳۸۵: ۲۱ / ۲۸۰؛ محمّدی ری شهری، ۱۳۸۸: ۱۴۳ ـ ۱۴۱) و به دفعات در جنگ تحمیلی مورد نصرت خداوند قرار گرفت. نصرت‌هایی که در ادامه انقلاب، در صحنه‌هایی هم‌راستا ولی خارج از خاک ایران، همانند جنگ ۳۳ روزه امتداد یافت (به‌عنوان نمونه برای توضیحات پیرامون شرایط جنگ ۳۳ روزه: ر.ک. سلیمانی، ۱۳۹۸؛ الزبیدی، ۱۳۹۸: ۱۱۸ ـ ۲۳؛ Inbar، ۲۰۰۷: ۵۷؛ Mathews، ۲۰۱۱: ۶۱؛ Johnson، ۲۰۱۱: ۱۸؛ Dekel et al.، ۲۰۱۷: ۸) و حتی به تعبیر بعضی دشمنان منجر به همراهی برخی از سرزمین‌های همسایه مانند عراق و سوریه گردید. (به‌عنوان نمونه برای بررسی شرایط توصیف شده در گزارشات خارجی: ر.ک: Saikal، ۲۰۱۶: ۱۷؛ Robinson et al.، ۲۰۱۸: ۱۲۶ ـ ۱۲۵؛ Litvak et al.، ۲۰۱۸: ۸؛ Katz، ۲۰۱۸: ۱؛ Soufan، ۲۰۱۸: ۱؛ Miller، ۲۰۱۸؛ IISS، ۲۰۲۰: ۸)

افزون بر این، در یک دید درون گفتمانی ارجاعات بسیاری از هم سویی جریان انقلاب اسلامی ایران با ظهور امام زمان‌ﷺ در بیانات امام خمینی و رهبر معظم انقلاب قابل مشاهده است. (خمینی، ۱۳۸۵: ۲۱ / ۳۲۵، ۲۰ / ۳۴۵، ۲۱ / ۳۲۷، ۱۵ / ۶۲، ۱۹ / ۴۷۷ ـ ۴۷۶، ۱۵ / ۳۸۵، ۱۶ / ۱۳۱، ۲۱ / ۴۴۸، ۱۷ / ۴۸۱ ـ ۴۸۰؛ مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸)

در این شرایط، خداوند بشارتی نو را در راستای ادامه برنامه ارتقائی خود مطرح می‌نماید. با توجه به ویژگی‌های مطرح شده در بخش «بررسی دقیق‌تر بشارت»، صحنه خاص برپا شده در ایام اربعین در دهه ۱۳۹۰ هجری شمسی، مصداق قابل تأمّلی برای این بشارت است. این موضوع در بیانات رهبر معظم انقلاب نیز نمود ویژه‌ای دارد، تا آنجا که در سخنانی از اربعین‌های اخیر به‌عنوان «آیت عظمای الهی» یاد شده است. (مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، بی‌تا، ۱۴۰۰)

مجموعه این شواهد، انطباق آیات پایانی سوره صفّ بر انقلاب اسلامی ایران را پذیرفتنی می‌نماید. تطابق میان آیات این سوره با وقایع انقلاب، می‌تواند به ایجاد مبنایی برای آینده پژوهی قرآنی انقلاب و آسیب‌شناسی آن منجر شود. باید توجه نمود، نسخه و پاداش‌های خداوندی در آیات ۱۰ تا ۱۳ سوره صف، در قالب یک «تجارت» مطرح شده است. به‌عبارت دیگر، میزان بهره‌مندی از انواع پاداش‌ها، متناسب با نوع عمل به نسخه توسط ساختارها و افراد و استمرار مشارکت در این تجارت است.

گویش جدّی‌تر خداوند در آیه ۱۴ سوره، نشان از برقراری شرایط جدیدی دارد. بر این اساس، حرکت جامعه باید به تشکیل «انصارُ الله» و مؤمنان به آن بیانجامد و با برنامه خدا در این آیه تطابق داشته باشد. حرکت در این مسیر، مختصّ مؤمنان در محدوده کشور ایران نیست و برای تمامی افرادی که براساس چارچوبه مطرح شده در قرآن عمل نمایند، امکان‌پذیر است.

نتیجه

بر پایه این پژوهش، با نگاهی ساختاری به سوره صفّ و بر مبنای ارتباط منسجم آیات آن، نتایج زیر حاصل می‌شود:

۱. موضوع اصلی سوره، اصلاح وضعیت موجود در پهنه آسمان‌ها و زمین و به‌خصوص مؤمنان، به سوی موقعیتی ارتقاءیافته است. این ارتقاء با تام کردن «نورُ الله» و ارسال دو مرسوله ارزشمند «الهدی» و «دین الحق»، در ذیل وجود رسول‌اللهﷺ به سوی دوران ظهور امام زمان‌ﷺ و محصول «اظهار دین الحق بر تمامی راه و روش‌ها» راهبری می‌شود. بر این اساس، آیات سوره در سه بخش قابل بررسی هستند: آیه اوّل به موضوع سوره اختصاص دارد؛ در آیات دوم تا چهارم، روال و وضعیت موجود مؤمنان

توصیف می‌شود؛ و در آیات پنجم تا چهاردهم برنامه خدایی برای ارتقاء با تأکید بر رشد جمعی گروهی از مؤمنان تبیین می‌شود.

۲. برنامه الهی با تام کردن «نورُ الله» در دو مرحله به پیش برده می‌شود و در نهایت به برپایی دوران ظهور و محصول «لِيُظْهِرَهُ عَلَي الدِّينِ كُلِّهِ» می‌انجامد. از آنجا که در این سوره، بهره‌مندی و نقش آفرینی مؤمنان در مسیر به سوی ظهور منجی عالم ﷺ مورد توجه ویژه خداوند است، متناسب با دو مرحله از تام کردن نورُ الله، مؤمنان نیز به دو مرحله از رشد فراخوانده می‌شوند. این دو مرحله به ترتیب در آیات ۱۰ تا ۱۳ و آیه ۱۴ سوره بیان شده است.

۳. نسخه خداوند برای رشد مؤمنان در اوّلین مرحله از تام کردن «نورُ الله»، در قالب تجارتی برای نجات از عذاب الیم مطرح شده است. این نسخه نجات مشتمل بر ایمانی ارتقاءیافته به خدا و رسول‌الله ﷺ و جهاد در راه خدا است. خداوند سه پاداش دنیایی و سه پاداش اُخروی برای این حرکت در نظر گرفته است. سه پاداش دنیایی این مؤمنان عبارتند از: نصرتی از جانب خدا، نوعی از گشایش فراسرزمینی و بشارت برای مرحله دوم از تام کردن نورُ الله.

۴. در مرحله دوم از تام کردن «نورُ الله»، خداوند مؤمنان را به «انصارُ الله» شدن «امر» می‌نماید. در این مرحله با اشاره دقیق به ماجرای انصارُ الله شدن حواریون در زمان عیسی ﷺ، نسخه‌ای جدّی برای رشد و بهره بالاتر از نورُ الله ارائه شده است. به تبعِ تغییرات حاصل از شکل گیری انصارُ الله، گروهی به ایمان و گروهی به کفر کشیده می‌شوند. با ادامه این شرایط، در انتهای آیه ۱۴ تقابلی بین مؤمنان به انصارُ الله و دشمنان آنها ایجاده می‌شود که به تأیید الهی این درجه از مؤمنان و غلبه آنان می‌انجامد.

۵. انطباق منحصربه‌فرد رویدادهای تاریخ انقلاب اسلامی ایران با سیر آیات نیمه دوم سوره، می‌تواند به‌عنوان مبنایی تحلیلی برای «ماهیت» و «آینده» این انقلاب مورد توجه قرار گیرد. بر این اساس، انقلاب اسلامی ایران، یکی از مقاطع برنامه خدا در مسیر برپایی ظهور محسوب می‌شود و با ابزاری به نام «نورُ الله» محقق شده است.

منابع و مآخذ

الف) کتاب‌ها

- ***قرآن مجید***.
- آژند، یعقوب، ۱۳۸٤ ش، ***بویهیان***، تهران، مولی.
- ابن‌عاشور، محمد طاهر، ۱٤۲۰ ق، ***التحریر و التنویر***، بیروت، مؤسسة التاریخ.

- ابن‌فارس، احمد بن فارس، ١٤٠٤ ق، ***معجم مقاییس اللغة***، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم، ١٤١٤ ق، ***لسان العرب***، بیروت، دار الفکر للطباعه.
- ازهری هروی، محمد بن احمد، ٢٠٠١ م، ***تهذیب اللغة***، بیروت، دار إحیاء التراث العربی.
- اسپوزیتو، جان، ۱۳۸۲ ش، ***انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن***، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، تهران، باز.
- افراسیابی، بهرام، ۱۳۸۲ ش، ***تاریخ جامع بهائیت***، تهران، نشر مهرنام.
- انصاری، مرتضی، ۱۳۷۲ ش، ***کتاب المکاسب***، قم، اسماعیلیان.
- برازش، علیرضا، ١٣٩٦ ش، ***تفسیر اهل‌بیت***، تهران، امیرکبیر.
- بشیری، عباس و علی‌اکبر هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۵ ش، ***کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران***، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
- تدین، مرضیه، ١٣٩٤ ش، «ساختار معنایی سوره صف با محوریت پایداری بر ایمان به خدا و اطاعت از رسول ﷺ»، ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی***، گروه الهیات، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- ترکمنی آذر، پروین، ۱۳۹۰ ش، ***تاریخ سیاسی شیعیان اثنی‌عشری در ایران (از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفویه)***، تهران، شیعه‌شناسی (وابسته به موسسه فرهنگی شیعه‌شناسی).
- جعفریان، رسول، ۱۳۹۱ ش، ***تاریخ تشیع در ایران: از آغاز تا طلوع دولت صفوی***، تهران، علم.
- جوهری فارابی، ابونصر اسماعیل بن حماد، ۱۴۰۷، ***الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة***، بیروت، دار العلم للملایین.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی، ۱۴۱۴ ش، ***تاج العروس من جواهر القاموس***، بیروت، دار الفکر.
- حسینیان، روح‌الله، ۱۳۹۱ ش، ***چهارده قرن تلاش شیعه برای ماندن و توسعه***، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خضری، سید احمدرضا، ۱۳۹۳ ش، ***تشیع در تاریخ***، قم، دفتر نشر معارف.
- خمینی، روح الله، ۱۳۸۵ ش، ***صحیفه امام***: مجموعه آثار امام خمینی: (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
- داداش‌نژاد، منصور، محمدرضا هدایت‌پناه، حسین حسینیان مقدم، حسین مرادی‌نسب و سید احمدرضا خضری، ، ۱۳۹۳، ***تاریخ تشیع: دولت‌ها، خاندان‌ها و آثار علمی و فرهنگی شیعه***، ج ۲، تهران و قم، سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ١٤٢٠ ق، ***مفاتیح الغیب***، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱٤۱۲ ق، ***مفردات الفاظ القرآن***، بیروت و دمشق، دار العلم و دار الشامیة.
- رائین، اسماعیل، ۱۳٤۷ ش، ***فراموشخانه و فراماسونری در ایران***، تهران، امیرکبیر.
- الزبیدی، ماجد ناصر، ۱۳۹۸ ش، ***معجزات و کرامات نبرد «الوعد الصادق» تحکیم پیروزی الهی برای مقاومت اسلامی لبنان***، ترجمه محمدرضا میرزاجان، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳٥٤ ش، ***گزارش تبدیل تقویم هجری شمسی به تقویم شاهنشاهی***، شناسه سند ۸۷۲۰ / ۲۲۰.
- سید قطب، ۱٤۱۲ ق، ***فی ظلال القرآن***، قاهره، دار الشروق.
- شهبازی، عبدالله، ۱۳۸۴ ش، ***کودتای نوژه***، قم، بوستان کتاب قم.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۸۸ ش، ***شیعه در اسلام***، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱٤۱۷ ق، ***المیزان فی تفسیر القرآن***، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ ش، ***مجمع البیان لعلوم القرآن***، تهران، ناصر خسرو.
- طبری،محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، ***جامع البیان فی تفسیر القرآن***، بیروت، دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۷٦ ش، ***التبیان فی تفسیر القرآن***، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱٤۰۹ ق، ***کتاب العین***، قم، دار الهجرة.
- فضل الله، سید محمدحسین، ۱٤۱۹ ق، ***تفسیر من وحی القرآن***، بیروت، دار الملاک.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳٦٤ ش، ***الجامع لأحکام القرآن***، تهران، ناصر خسرو.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱٤۰۷ ق، ***الکافی***، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- الگار، حامد، ۱۳٦۹ ش، ***دین و دولت در ایران: نقش عالمان در دوره قاجار***، تهران، توس.
- مجلسی، محمدباقر، ۱٤۰۳ ق، ***بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار***ﷺ، بیروت، دار إحیاء التراث العربی.
- محمدی ری‌شهری، محمد، ۱۳۸۸ ش، ***خاطره‌ها***، ج ۱، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۸٥ ش، ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***، تهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷٤ ش، ***تفسیر نمونه***، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- میر، حسین، ۱۳۷٦ ش، ***تشکیلات فراماسونری در ایران***، تهران، علمی.
- Foran J. (ed.),1994, "The Iranian Revolution of 1977-79: A Challenge for Social Theory", In ***A Century of Revolution: Social Movements in Iran***, Minnesota: University of Minnesota Press.

- Johnson, D. E, 2011, ***Hard Fighting: Israel in Lebanon and Gaza***, Santa Monica: RAND Arroyo Center.
- Kurzman, C, 2005, ***The Unthinkable Revolution in Iran***, Harvard University Press.
- Mathews, M. M, 2011, ***We were caught unprepared: The 2006 Hezbollah-Israeli war***, Collingdale: Diane Publishing.
- Multiple Authors, 2000, "Freemasonry iii. In the Pahlavi Period", In ***Encyclopedia Iranica***, Ehsan Yarshater (ed.), New York: Encyclopædia Iranica Foundation Inc., Vol. 10, Fasc. 2, also available online at https://www.iranicaonline.org/articles/freemasonry-iii-in-the-pahlavi-period.
- Saikal, A, 2016, "Iran and the changing regional strategic environment", In ***Iran in the World***, New York: Palgrave Macmillan.
- The International Institute for Strategic Studies (IISS) (ed.), 2020, ***Iran's Networks of Influence in the Middle East***, London: Routledge.

ب) مقاله‌ها

- آهنچی، آذر و مهدی عبادی، ۱۳۸۹ ش، «بازخوانی رسمیت یافتن تشیع در ایرانِ عهد اولجایتو»، ***شیعه‌شناسی***، ش ۳۰، ص ۱۰۳ ـ ۷۱، قم، مؤسسه شیعه‌شناسی.
- انطیقه‌چی، ناصر و نعمت‌الله صفری فروشانی، ۱۳۹۰ ش، «بررسی روابط دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری»، ***تاریخ در آینه پژوهش***، ش ۳، ص ۳٤ ـ ۷، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس‌سره.
- ایزدی، حسین و فاطمه پهلوان پور، ۱۳۹۰ ش، «وضعیت سیاسی تشیع از اضمحلال صفویه تا کریم خان زند»، ***تاریخ اسلام***، ش ٤٦ و ٤٥، ص ۳٦ ـ ۷، قم، دانشگاه باقر العلوم علیه‌السلام.
- پناهی، محمدحسین، ۱۳۸۷ ش، «اثر انقلاب اسلامی ایران در نظریه‌های فرآیند جنبش انقلابی»، ***علوم اجتماعی***، ش ۳٦، ص ۷۵ ـ ۳۷، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- تهوری، مسلم، ۱۳۹۰ ش، «پنجه‌های شکسته عقاب در کویر، بررسی شکست نظامی آمریکا در صحرای طبس»، ***مطالعات تاریخی***، ش ۳۲، ص ۱۸۱ ـ ۱٤۸، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- جهانبخش، ثواقب و فریده مروتی، ۱۳۹۵ ش، «اقدامات فرهنگی شاه تهماسب اوّل در نهادینه‌سازی تشیع در جامعه»، ***شیعه‌شناسی***، ش ۵۴، ص ٦۲ ـ ۳۱، قم، مؤسسه شیعه‌شناسی.
- جوادزاده، علیرضا، ۱۳۸۳ ش، «بررسی چهار نظریه در تحلیل اختلاف سیاسی فقهای شیعه در نهضت مشروطیت»، ***آموزه***، ش ۵، ص۲۳۳ ـ ۱۸۵، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس‌سره.
- حسینی‌زاده، سید عبدالرسول، ۱۳۹۷ ش، «بررسی تفسیری رابطه اسماء الهی در پایان آیات سوره انفال با محتوای آن»، ***مطالعات تفسیری***، ش ۳۳، ص ٤٤ ـ ۲۷، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- خرمشاد، محمد باقر، ۱۳۸۳ ش، «بازتاب انقلاب اسلامی ایران در نظریه‌های انقلاب: تولد و

شکل‌گیری نسل چهارم تئوری‌های انقلاب»، ***جامعه‌شناسی ایران***، دوره پنجم، ش ۳، ص ۱۲۳ ـ ۸۶، تهران، انجمن جامعه‌شناسی ایران.

- سراج صادقی، محمدحسن و علی اکبر بابایی، ۱۳۹۱ ش، «تفسیر «الغفور الرحیم» و تحلیل غرض هدایتی آنها»، ***مطالعات تفسیری***، ش ۹، ص ۳٤ ـ ۹، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- سلیمانی، قاسم، ۱۳۹۸ ش، مصاحبه با مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، برگرفته از:

https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=43598 & https://farsi.khamenei.ir/video-content?id=43609.

- سینایی، وحید و لیلا چمن خواه زرندی، ۱۳۸۸ ش، «سیاست‌های دولت پهلوی در قبال بهائیت (۱۳۵۷ ـ ۱۳۳۲)»، ***سیاست***، ش ۱۰، ص ۲۱۰ ـ ۱۹۳، تهران، دانشگاه تهران.
- عبدی، زهرا، ۱۳۹۴ ش، «رویکرد دینی نادر شاه و تأثیر آن بر شیعیان و عالمان شیعه»، ***شیعه‌شناسی***، ش ۵۲، ص ۱۶۶ ـ ۱۳۵، مؤسسه شیعه‌شناسی.
- قاریان، حسین و محمدعلی مجد فقیهی، ۱۳۹۳ ش، «مصداق‌شناسی نورالله با تأکید بر آیه ۸ صف»، ***مطالعات تفسیری***، ش ۱۹، ص ٦۰ ـ ٤٥، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- کریمی‌نیا، مرتضی و رسول حکمی شلمزاری، ۱۳۹۵ ش، «سیر تحول و تکامل فقه سیاسی در ادوار تطور فقه سیاسی شیعه»، ***حکومت اسلامی***، ش ۸۲، ص ۸۲ ـ ۵۵، قم، دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری.
- مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ ش، «بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای درباره «انتظار فرج» و «وظیفه منتظران»»، برگرفته از:

https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7733.

- مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱٤۰۰ ش، «بازخوانی ابعاد گوناگون «حماسه اربعین» در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای»، برگرفته از:

https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=48725.

- مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، بی‌تا، «فیش‌های حماسه راهپیمایی اربعین»، برگرفته از:

https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=6575.

- نوروزی، جمشید و شهرام رمضانی، ۱۳۹٤ ش، «علل تعاملات سلاطین صفوی با علمای شیعه و نتایج آن»، ***پژوهشنامه تاریخ اسلام***، ش ۱۹، ص ۱٤۸ ـ ۱۱۹، تهران، انجمن ایرانی تاریخ اسلام.
- Dekel, U., Siboni, G., Einav, O. (eds.)T July 2017, ***The Quiet Decade: The Aftermath of the Second Lebanon War, 2006-2016***, Tel Aviv: INSS, Memorandum No.167.
- Gamez, P, 2019, "The place of the Iranian Revolution in the history of truth: Foucault on neoliberalism, spirituality and enlightenment", ***Philosophy & Social Criticism***, 45 (1), P. 96-124.
- Inbar, E., 2007, "How Israel bungled the second Lebanon war", ***Middle East Quarterly***, 14 (3), P. 57-65.

- Katz, B, 2018, ***Axis Rising: Iran's Evolving Regional Strategy and Non-State Partnerships in the Middle East***, Washington: The Center for Strategic and International Studies (CSIS).
- Lee, Robert D, 1990, Islamic Revolution and Authenticity, ***Journal of South Asian and Middle Eastern Studies***, (Villanova, PA), 13(3).
- Litvak, M., Landau, E. B., & Kam, E., 2018, ***Iran in a Changing Strategic Environment***, Memorandum, No. 173, Tel Aviv: INSS (Institute for National Security Studies).
- Miller, B., January 2018, "How Iran Became the Dominant Power in the Middle East", ***BESA Center Perspectives Paper No. 706***, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Tel Aviv.
- Robinson, L., Helmus, T. C., Cohen, R. S., Nader, A., Radin, A., Magnuson, M., & Migacheva, K., 2018, ***Modern Political Warfare: Current Practices and Possible Responses***, Santa Monica: RAND Corporation.
- Skocpol, T., 1982, "Rentier state and Shi'a Islam in the Iranian revolution", ***Theory and society***, 11(3), P. 265-283.
- Soufan, A., 2018, "Qassem Soleimani and Iran's Unique Regional Strategy", ***CTC (Combating Terrorism Center) Sentinel***, 11 (10), P. 1-12.